

ГОНЧАР І ГОСПОДИНІ В ПОБУТОВІЙ КАЗЦІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ

Стаття присвячена взаєминам гончаря й сільських мешканок у побутових казках українців Східної Словаччини. Сюжет обертається довкола купівлі глиняного посуду, а комізму йому додає те, що дурні героїні казок у життєвих ситуаціях послуговуються архаїчною логікою й міфологічним мисленням. Показуючи гончаря проникливим і хитрим, побутові казки пародіюють давні міфологеми. Наведено словацькі та чеські видозміни казкових мотивів, які перегукуються з українськими.

Ключові слова: гончарство, гончар, глиняний посуд, дурна жінка, казки, міфологічне мислення, українці, Словаччина, Чехія.

Гончарство в традиційній українській культурі належало до тих чоловічих професій, які тісно стикалися зі сферою жіночої відповідальності. Зазвичай гончарі продавали свої вироби на ярмарках або ж розвозили по селах. Найбідніші розносили їх на своїх плечах. Через свою діяльність мандрівний гончар взаємодіяв перш за все із господинями, які потребували його виробів. Глиняний посуд відносився до предметів, не тільки практично, але й сакрально значущих у жіночій спільноті. На символічному рівні він належав до суто “жіночих” речей.

Саме жінки проявляли особливу цікавість до появи в селі гончаря, що й відбилося у самобутньому фольклорі українців Східної Словаччини. Наприклад, у побутовій казці про те, як дід у школу ходив, записаний словацько-українським фольклористом Михайлом Гиряком у селі Валентівці на Меджилабірщині, головний герой знаходить повний гаманець золота, однак має клопіт через свою дружину, котрій не можна довіряти таємниці. Спершу вони брали по червінцеві, і так і жили, доки в село не приїхав “горьчарь” і не привіз різні горщики. Баба взяла один червінець і побігла до нього. Та вона не знала, яку ціну має золота монета. Гончар теж нічого їй не сказав, а лише запропонував відвезти куплений посуд додому. Вони поставили на полицю багато горщиків і глеків. Але ще в гончаря було маленьке горня, і він віддав його бабі: “Ші вам і тото дам”. Та довго пробувала запхати його на полицю між великими посудинами то з одного, то з іншого боку, та це їй не вдалося, тому що вже не було місця. Тоді вона розізлилася на горщики, звинуватила їх у тому, що вони не хочуть поступитися місцем: “А, гута би вас товкла! Такому маленькому, бідному ся не вступите?!” І порозбивала їх геть усі посеред хати. Розгніваний дід відлупцював її. Тоді баба заявила, що раніше терпіла, а тепер більше не буде, піде й розкаже, що в нього звідкись узялися “пінязі”¹.

Однак сварка між подружжям не призводить до трагічного фіналу. Як і інші притаманні реальному життю конфлікти в родинних відносинах, у казці вона долається сміхом. Коли баба розголошує жандармам і суду, що в діда є гроші, вона zarazом викладає й усі ті небилиці, які він їй завбачливо розповідав, і її визнають несповна розуму. Дід натомість зізнається, що гроші знайшов ще тоді, коли “ходив до школи”, тому його теж відпускають, зваживши на вік. Він пошиває в дурні можновладців. “Но але добрі, же не прийшов ші тот горьчарь, а же не приніс великий горнець, уж бив жені і їх манжелствоуі конець”². Цікаво, що нетямуща господиня не лише не знає справжньої цінності грошей, але й ставить до глиняного посуду як до живих істот, соромить їх і карає. Таке зовні кумедне сприйняття, властиве первісній свідомості, підтверджує висновки, за якими поведінка персонажів подібних побутових казок ґрунтується на фальшивому уявленні про дійсність, в основі якого лежать неперебуті міфологічні уявлення й архаїчне мислення³.

Дурна жінка в казках цього типу здійснює все не до ладу і не як усі люди, всупереч здоровому глузду й елементарному розумінню практичного життя, має великі примхи, завищену самооцінку, проте нерідко в неї просто гіпертрофовані ті якості, які в традиційному суспільстві вважалися позитивними для жінок, наприклад, хазяйновитість. Казка з села Залужице на Земплинщині (СУС 1384), зафіксована закарпатським культурно-освітнім діячем Євменієм Сабовим, розповідає про селянку, котра відчайдушно витрачала все, що заробив чоловік, причому особливо полюбляла вона купувати горщики й миски. Чоловік сховав від неї гроші в хліву, у великому гарбузі, і пішов на роботу. Коли приїхав гончар, дружина виявила, що в неї нема грошей, і вирішила вдатися до натурального обміну. Вона побігла до хліва, винесла найбільший гарбуз “і купувала гарчки”. Коли вона клала гарбуз на воза, від того відпав шматочок, і гончар побачив, що овоч повний банкнот. Він зрадів і запропонував жінці взяти стільки горщиків, скільки вона хоче. Коли надвечір повернувся чоловік, дружина його порадувала тим, що виміняла за один гарбуз так багато посуду “от єдного – набізовне шаленого – гарчара”. Селянин перелякався і “такої просто до хліва побіг, але там тоту дзиню уж не нашол, у котрей були пенєжи...”. Після цього розсерджений чоловік вирушає шукати ту, котра була б дурнішою за його дружину, і знаходить таку, видавши себе за прибульця “с тамтого швета”, через якого можна передати туди гроші небіжчикові, що бідує. Він збагачується на цьому обмані⁴. У цій казці, крім легковажного ставлення до грошей, знову-таки присутні пародійно переосмислені старовинний поховальний обряд передачі в потойбіччя речей через іншого впокоєного і віра в можливість тимчасового повернення померлих. В аналогічній оповідці осетинів чоловік, який вирішив знайти людей, котрі є дурнішими за його доньку та дружину, видає себе за посланця повелителя царства мертвих Барастира й каже, що прийшов, аби кожному покійнику передати щось звідсіля, а простодушне жіноцтво та старі зносять йому їжу й різний одяг⁵. Так і тут герцогиня вірить, що до неї прийшов виходець із того світу, добрий знайомий її покійного чоловіка. Вона спадкоємиця давнього погляду на життя в замогильному світі на взір тутешнього.

Побутові казки про дурнів, як правило, піддають сумніву логіку “нормального” й звичного світосприйняття, показують приховану абсурдність і вразливість товарно-грошових відносин. Їхні герої часто не дають собі ради з грошима, не розбираються в них і не вміють ними правильно послуговуватися, навіть іноді лякаються. Подібні колізії за участі гончаря трапляються і в фольклорі сусідніх словаків і чехів, де всіяко підкреслюється чоловіча влада над нерозумною й емоційно невитриманою жінкою та привчання останньої до покори. Зокрема, у казці з містечка Рожнов у Моравській Валахії селянин ставить дукачі в горщиках у комору, а дружині забороняє туди ходити, тому що там страховиська і вони там про всяк випадок. Але він йде собі до лісу, а в цей час мимо проїздить гончар і прохає напитися. Селянка вирішує, що слова чоловіка стосуються саме гончаря і посилає того, щоб він забрав цих чудовиськ із комори. Задоволений гончар в обмін на останніх залишає їй усі горщики. Селянка ставить їх у комору, де раніше були страховиська, а ті, що не вмістилися, радісно вішає на тині. Її чоловік наздоганяє гончаря, однак той спритно обводить його довкола пальця і навіть заволодіває конем. Аналогічно розвивається сюжет з вигнанням гончарем злих сил і в історії з місцевості Загоржі. Це відповідає народній традиції, в якій приходцеві, перехожому чи бувалому (що мав досвід мандрів) чоловіку ніби вже заздалегідь призначалася роль знахаря, цілителя, екзорциста. До мандрівних ремісників часто зверталися у випадку різноманітних нещасть. У ще одній чеській казці чоловік закопує в садку під деревом гроші в залізній скрині, пояснивши, що це “манна”, але жінка простодушно доручає їх проїжджому гончареві в обмін на його вироби⁶.

Архаїчний підклад, тіньова сторона казкового сюжету поглиблює, робить рельєфнішими і в той же час гротескнішими й нісенітнішими ті протиріччя, від яких страждають подружні взаємини. Їхня напруженість, викликана відсутністю взаємної довіри, зарозумілою, упередженою та грубою поведінкою чоловіка, що керується у своїх діях виключно меркантильними міркуваннями, зовсім не виглядає безвихідною. Сміх бере гору над усім, що обтяжує родину й відносини подружжя непосильним тягарем бід і нещасть. За словацькими варіантами з Тренчинського краю і Ясеня в Банськобистрицькому краї, чоловік тримає гроші в глиняній посудині під ліжком, пояснюючи своїй наївній дружині, що це гарбузове насіння, за яке можна

буде купити (чи начаклувати) горщиків, коли приїде гончар. Останній дійсно з'являється за відсутності чоловіка, й дурна жінка віддає всі заощадження гончареві. Той, збагнувши, з ким має справу, хвалить "насіння", вивантажує їй усі горщики й негайно тікає подалі. Тим часом господиня, розвішуючи горщики на плоті, як і в українській казці, б'є їх всі до одного, караючи за те, що вони не хочуть посунутися й дати місце маленькому горщику. Дізнавшись, що сталося, чоловік кидається навздогін за пройдисвітом, але жінка й тут чудасійничає, показуючи йому на опудало в полі й гукаючи, що он він, той гончар. Лише гроші, які їй випадково дістаються від розбійників, дозволяють жінці реабілітуватися перед чоловіком⁷. У прозаїчному світі користолюбства й брехні вона по-своєму відстоює стародавні ідеали добра, рівності й безкорисливості. І цим її рисам казка складає дуже велику ціну. У той же час альтруїстичне минуле є невідновним і безперспективним, тому, з іншого боку, героїня – не сьогосвітня, простакувата й викликає сміх або ж обережну іронію. Тут також цікаві натяки на купівлю глиняного посуду як на акт чародійства, бо ж магічний компонент найбільш помітний саме в стосунках професіонала-ремісника із жіноцтвом.

Однак у казках українців Східної Словаччини гончареві – чужому, захожому – приписується не стільки чоловіча магія, скільки хитрість, проникливість в оцінці людей, комунікабельність і маніпулятивні техніки, що діють як заміна відсутньої на чужині соціальної підтримки. При цьому його ремесло виступає для нього засобом адаптації, що забезпечував заодно можливість впливу. Він вступає у відносини в першу чергу й переважно з жіночою спільнотою, адже замовниками й споживачами гончарних виробів є саме жінки. На відміну від їхніх чоловіків, гончар сприймає своїх покупниць як рівноправних партнерів і відповідним чином спілкується з ними, використовуючи контакт із жіночою підсистемою як джерело зиску, проте намагаючись бути з ними максимально чесним.

¹ Гиряк М. Українські народні казки Східної Словаччини. – Bratislava, 1978. – Т. 6. – С. 118–119.

² Там само. – С. 120.

³ Юдин Ю. И. Роль и место мифологических представлений в русских бытовых сказках о хозяине и работнике // Миф – фольклор – литература. – Л., 1978. – С. 27–32; його ж. Дурак, шут, вор и черт: (Исторические корни бытовой сказки). – М., 2006. – С. 72, 93–98, 104–112, 153–167, 176–185; Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Л., 1974. – С. 105–115; Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2000. – С. 121–124; Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки: Происхождение образа. – М.-СПб., 2005. – С. 199–200.

⁴ [Сабов Евмений.] Христоматия церковно-славянских и угро-русских литературных памятников с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречиях / Составил Евмений Сабов. – Унгвар, 1893. – С. 231.

⁵ Сказки народов Закавказья / Составитель М.А. Габулов. – Цхинвали, 1987. – С. 433–434; Осетинские народные сказки / Составитель А.Х. Бязыров. – Цхинвали, 1978. – С. 207–208.

⁶ Kulda Beneš Method. Moravské národní pohádky, povesti, obyčeje a povery. – Praha, 1875. – Svazek druhý. – S. 161–163; Přikryl František. Záhorská kronika. – Soběchlevice, 1895. – S. 480; Tille Václav. Soutpis českých pohádek. – Praha, 1929. – Díl I. – S. 412–413.

⁷ Němcová Božena. Slovenské národní pohádky a pověsti. – Praha, 1928. – S. 135–137; [Wollman Frank.] Slovenské ľudové rozprávky: výber zápisov z rokov 1928–1947 / Zapisali poslucháči slovanského seminára Univerzity Komenského v Bratislave pod vedením Franka Wollmana; editori Božena Filová, Viera Gašparíková. – Bratislava, 2002. – Zväzok 1. Stredné Slovensko. – S. 208–209.

Статья посвящена взаимоотношениям гончара и жительниц села в бытовых сказках украинцев Восточной Словакии. Сюжет вращается вокруг покупки глиняной посуды, а комизма ему прибавляет то, что глупые героини сказок в жизненных ситуациях пользуются архаической логикой и мифологическим мышлением. Показывая гончара пронизательным и хитрым, бытовые сказки пародируют древние мифологемы. Приведены словацкие и чешские видоизменения сказочных мотивов, которые перекликаются с украинскими.

Ключевые слова: гончарство, гончар, глиняная посуда, глупая женщина, сказки, мифологическое мышление, украинцы, Словакия, Чехия.

The article deals with the relations between potter and village women in the tales of everyday life of Ukrainians in Eastern Slovakia. The plot revolves around buying of crockery and is supplemented with the comical elements by the fact that obtuse characters of the tales to use archaic logic and mythological thinking in life situations. By showing the potter as a shrewd and sharp character, the tales of everyday life travesty the ancient mythologemes. Author provides Slovakian and Czech modifications of the tale motifs, which correlate with the Ukrainian ones.

Keywords: pottery, potter, potter, stupid woman, fairy tales, mythological thinking, Ukrainians, Slovakia, Czech Republic.